

S.D.Ü.
İLÂHIYAT FAKÜLTESİ

**ULUSLARARASI MODERN ÇAĞ
VE
GAZZÂLÎ SEMPOZYUMU**

**International Symposium on Modern Age
and al-Ghazzali**

12-14 Mayıs/ May 2011

BİLDİRİLER KİTABI

ISPARTA 2014

GAZÂLÎ'DE BİR DEĞER OLARAK ESTETİK (GÜZELLİK)

Naim ŞAHİN*

Özet:

İnsanın, varlığa dair olup-bitenleri araştırması, düşünmesi, bilmesi, tanınması ve değerlendirmede bulunmasının yanında, takdir etme, kıymet verme, bir değere sahip olma gibi yetileri de vardır. İşte insanda bulunan bu yüce yeti ve duygulardan olan güzellik duygusu, güzel olanı takdir edip ona bir kıymet vermekle olur. Bu bağlamda güzellik duygusu bütün insanlarda bulunan ortak bir duygudur. Güzel nedir? Güzel olanlar nelerdir? Zahiri ve Bâtını güzellik ne demektir? Hayali ve duyulur güzellik ile duyulardan ayrı olan içsel güzellik ne demektir? Suret ve siret güzelliği nedir? Estetik bir duygu olarak Haz nedir? Sevgi nedir? Bir şeyi güzel yapan nedir? Duyusal güzellik ruhu yıkıntıya sürükler mi? Güzelin insana sağladığı bir takım faydalar var mıdır? Varsa bunlar nelerdir? Tanrı'nın varlığını temellendirmede estetiğin bir rolü var mıdır?

“Sevgi bir şeyi zatından ötürü sevmektir. Yani herhangi bir şeyi iyiliğinden dolayı değil, zatından hoşlandığı için onu sevmesidir. İşte eksilip artmayan, yok olup tükenmeyen gerçek sevgi budur. Bu da hüsn-i cemali sevmektir. Güzelliği idrak eden herkes güzeli sever. Güzelliği sevmek, güzelin zatındandır. Zira onda güzelliği anlamak, zevkin kendisidir. Bir başka sebepten değil, güzel sırf güzelliği için ve zâtı için sevilir” diyen ve düşünce tarihimizde önemli bir yere sahip olup, bir dönem felsefeye hareket ve dinamizm kazandıran günümüz açısından hala canlılığını devam ettiren aynı zamanda da İslam dünyasındaki estetikle ilgili orijinal görüşleri ile ilklerden olan Gazalî'nin yukarıdaki sorulara yaklaşımını ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kavramlar: Estetik, Güzel, Değer, Zahiri ve Bâtını Güzellik, Gazalî

Aesthetic (Highness) as A Value in Gazali

Abstract:

Humanbeing has also abilities of appreciating, valuing, having a value in addition to abilities of researching, thinking, knowing and evaluating the ongoing about existence. Here the sense of beauty as one of the high abilities and feelings in

* Prof.Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, nsahin@selcuk.edu.tr

the humanbeing may be possible by appreciating and valuing the beautiful one. In this context, the sense of beauty is a common feeling in the humanbeings.

What is the beautiful? What are the beautiful ones? What is the external and internal beauty? What is internal fairness which differs from insubstantial and perceptible beauty and senses. What is the face and manner beauty? What is the gratification as an aesthetic sense? What is affection? What is the reason for beauty? Does the sensuous beauty carry the soul to debris? Does the beautiful have some benefits for the humanbeing? If there are, what are these? Does aesthetic have any role in firmly establishment of the existence of God?

“Affection is to love something for its essence.”. That is it is to love something for its essence not for its goodness. Here is the real and eternal affection. This is to love husn al-camal too. Everyone who perceives the beauty loves the beautiful. To love the beauty is from the essence of the beautiful. For, it is the pleasure to perceive the beauty in itself. Here we will try to deal with the approach of Gazali to the above mentioned questions. Gazali is the one who says that the beautiful is loved for nothing but only its essence. He is very important in the history of thought and the one who gave motion and dynamism to the philosophy in a certain period. Gazali is still affective and one of the pioneers having the original ideas about the aesthetic in the Muslim world.

Key Word: Aesthetic, Beautiful, Value, External and Internal Beauty, Gazali

I-Genel Olarak Estetik ve Tarihi Gelişimi

Grekçe kökenli bir kavram olan, duyulur algının, duyusallığın sağladığı bilgiyle ilgili bir bilim, bir duygu ilmi anlamına gelen¹ Estetik'in konusu güzelliştir.

Günümüzde *estetik* denildiği zaman öncelikle insanın aklına gelen şey “*güzellik*” olgusudur. Bu, “*güzel olanın*” aranması, araştırılması, algılanması, üzerinde düşünülüp tahlil edilerek, sanat eserinin bulunduğu evreden alınıp bir üst yaratıcı evreye götürülmesi olayıdır. Çünkü insan, varlığı, tabiatı, evreni ve onları temaşa eden insanı algılamakla, mantığa ve aynı eşdeğerde duyuyla başvurur. Ayrıca evrenin oluşumu, doğa hareketleri ve insanın düşünme faaliyeti “*güzel*” ile nitelenir. O zaman varlık, ontolojik olarak mükemmel; estetik bir değer ifadesi olan güzel ise, bir niteliktir.²

Sanat ve tabiattaki güzelliği inceleyen *estetik*, güzelin ruhsal yaşanışını ve bu ruh hali ile sanat eserinin yapılışını da inceler.³

İster doğa olsun, isterse sanat eserindeki güzellik olsun, güzellik duygusu insanda yaratılıştan vardır. Zira insanı diğer varlıklardan ayıran tek özellik “*düşünme*” değil, yüksek hisler (hissiyât-ı âliyye) denilen “*estetik*” ve “*din*” gibi duygular da insana

¹ Geniş bilgi için bkz. İsmail Tunah, *Estetik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998, s. 13; Sarp-Erk-Ulaş, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2002, s. 488 vd.; S.Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara, 2002, s. 143; Hüsameddin Erdem, *Din-Felsefe Münasebeti*, s.140; Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*, Suffe Yay., İstanbul 1997, s. 11.

² Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*, Pınar Yay, İst, 2002, s.12-13.

³ S.Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ, Ank, 2002, s.143.

ait olan özelliklerdendir. Din hissi ve güzellik hissi insanın yaratılışında ve fitratında mevcut olup, insan bu hislere doğuştan sahip bulunmaktadır.⁴

Bu bakımdan insanın tabii güzelliği hissetmesi sanatsal faaliyetlerden önce gelir. Nitekim insan, kendi eseri olan bir resim, tablo vb. sanatsal faaliyetlerden önce, bir çiçekte, ya da güneşin doğuşu esnasında ve batışından önceki zaman aralığında güzelliği hissetmiştir. Bu sebeple de her insanda güzellik ve sanat duygusu fitridir. Yani insan dünyaya gelirken bu duyguyu yüklenerek gelir, yetişkinlik çağında bu duygu ya alınan eğitim ya da içinde yaşanılan sosyal yahut kültürel çevrenin etkisi sonucu gelişir veya körelir; ama tamamen yok olmaz. O halde, ruhen ve fikren sağlıklı her insanda sanatsal güzellikten önce gelen bağımsız bir güzellik duygusu vardır.⁵

İnsan aklının kendi sanatçı eylemi üzerinde düşünmesi ya da güzelin bilimi⁶ gibi anlamlara gelen estetik, göreceli bir kavramdır. Dolayısıyla her dönem ve uygarlığın kendine özgü bir güzellik düşüncesinden söz edilebilir.⁷

Acaba insanın varlıkla olan ilişkisinde önemli bir yere sahip olan estetiğin belli başlı problemleri nelerdir? Güzel nedir? Güzel denen nesnelere, güzel kılan özellikler nelerdir? Güzellik için bir takım standartlar var mıdır? Güzellik öznel mi? Yani algılayan ve değerlendiren öznenin bir yargısı mı? Yoksa nesnel mi? Güzel ile doğru, güzel ile iyi, güzel ile hakikat arasında bir ilişki var mıdır? Varsa bunlar nelerdir?

Değer yargıları daha çok inanca dayanıp, dini, ahlaki ve estetik alanlarda kullanılır.⁸ Estetik yargılar, öznel, bilimdeki gibi nesnel değildir. Şahsi takdiri ve beğenme duygusunu yansıtır. Bu beğenmeye dayanan, estetik yargılar doğrudan bir bilgiye dayanmaz; dolayısıyla doğruluk ve yanlışlıkla alakası yoktur.⁹ Ancak böyle olmakla beraber öteden beri *estetik değerle hakikat* arasında bağlantılar kurulmak istenmiştir. Bu özellikle idealist filozoflarda alışılan ve beklenen bir şey olmuştur. Antikçağ'da bunu bulmak mümkündür. Örneğin Platon, "*güzelliği, ide*"dir diye tanımlarken, bu tanım aynı zamanda hakikatin tanımını da içermektedir; çünkü ona göre *hakikat da ide'dir*.¹⁰ *Hakikatle güzelliği özdeş olarak kabul etmek, günümüze kadar yaşamış ve hatta günümüzde bile etkili olan bir görüştür.* Örneğin geçen yüzyılda Hegel de, "*güzellik ide'dir ve bir bakıma güzellik ile hakikat özdeştir*" diyordu. Bu tamamen Platon'un görüşünü yansıtan bir tanımdır. Ama Hegel, güzelliği sadece böyle bir tanımla belirlemekle yetinmiyor. *Güzellik, gerçi hakikattir; ama bir bakıma bir hakikattir, başka bir bakıma hakikat değildir. "Fakat daha yakından bakıldığında, hakikat güzelden ayrılır. İde, kendi başına ve genel prensip yönünden alındığında ya da böyle düşünüldüğünde hakikattir. Ama ide, dışsal olarak da kendini gerçekleştirir. Böyle bir şey olarak hakikat, aynı zamanda, bir dışsal varlık da kazanır. Ama hakikat, bilincimiz için doğrudan doğruya böyle bir dışsal varlıkta ortaya çıktığında ve ide doğrudan doğruya dış görünüşü ile bir birlik halinde kaldığında ide artık yalnız hakikat değil, aynı zamanda reel alanda güzellik olarak da belirlenir. Böylece, güzel; dınyusal görünüş olup prensip yönünden, bunlar arasında, yani hakikat ve güzellik arasında bir öz farkı*

⁴ Süleyman Uludağ, *İslam açısında Musiki ve Sema*, İrfan Yay., İstanbul 1976, s.11.

⁵ Ramazan.Altıntaş, *a.g.e.*, s.12-13.

⁶ Doğan M. H., *100 Soruda Estetik*, İstanbul 1975, s. 8-10; Ramazan Altıntaş, *a.g.e.*, s. 13.

⁷ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., Ankara 2001, s. 201.

⁸ Bilgi için bkz. Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Konya 2003, s.36-37.

⁹ S.Hayri Bolay, *Felsefe Ders Kitabı*, s. 142.

¹⁰ İsmail Tunah, *Sanat Ontolojisi*, Sosyal Yay., İstanbul 1984, s. 192.

yoktur; çünkü her ikisi de ideye dayanır. Ne var ki, güzellik; idenin görünüş haline gelmesidir.” Günümüz existansiyalist filozoflarından Martin Heidegger’de benzer eğilimi görmek mümkündür. Ona göre, “*güzellik, varlığın gizlilikten kurtulması ve gün ışığına çıkmasıdır. Bu da hakikatten başka bir şey değildir.”*

Aristoteles’e göre “*güzel, iyi*”dir.¹¹

Yeni Platonculuğun kurucusu Plotinos (205–272)’a göre *güzel*, “Bir”, Mutlak Varlık olmakla beraber o, “iyi” ve “*güzel*”dir de. *İyi ve güzel olduğu için de Tanrı’dır*. Diğer varlıkların güzel olması, ideadan pay alması ile mümkündür. Asıl güzellik, Bir olan varlıkta bulunur. Böylece cisim ve vücut güzelliği, ilahi akıldan pay almalarından kaynaklanır.¹²

Estetik terimini felsefeye mal eden Alexander Baumgarten (1714–1762)’e göre *estetik, duysal bilginin bilimidir*. Baumgarten, güzeli duylara hitap eden nesnelere bir niteliği, duyulur bilginin yetkinliği olarak görmüştür.¹³

Ona göre estetik “*mantığın küçük kız kardeşi*”dir. Her ikisi de yetkin bilgiyi hakikati bulmak ister.¹⁴ Biri zihni bilginin yetkinliğine, öbürü duyulur bilginin yetkinliğine ulaşmak ister. Yetkin bilgi doğru bilgidir, gerek mantığın, gerekse estetiğin ereği bu yetkin bilgiye, hakikate ulaşmaktır. Mantığın aradığı yetkinlik, zihnin nesnelere uygunluğu, estetiğin aradığı yetkinlik güzelliktir. Yine estetik bilginin yetkinliği doğruluktur, ama doğruluk estetik bilgi alanına girince, artık güzellik adını alır.¹⁵

Estetik güzelliği yani sensitiv (duysal) yetkinliği kendine konu olarak alır, güzellik üzerine düşünür, onun ne olduğunu araştırır. Bu anlamda *estetik*, bir “*güzel üzerine düşünme sanatıdır.*”¹⁶

Görüldüğü gibi genellikle güzel üzere değerlendirme yapan düşünürlerde güzellik ve hakikat aynı kaynakla beslenmekte ve aynı ışıkla aydınlanmaktadır¹⁷ diyebiliriz.

Antik Çağ Yunan düşüncesinin önce İslam dünyasında sonra da Batı’da tanınmasında önemli rolleri olan Farabi ve İbni Sina, Eflatun’un anlayışından ilham alan bir estetik düşünce zeminine sahiptirler. Bu bağlamda mesela İbn Sina, *güzelliği Allah’ın bir sıfatı olarak değerlendirmiştir.*¹⁸

Aynı düşünce zinciri içinde önemli bir halkayı teşkil eden Gazzâlî, kendi felsefe sisteminde estetiği ayrıntısıyla ele almış ve bunu, Allah’ın varlığına dönük akli ispat yollarının yanında, tespit ettiğimiz kadarıyla İslam düşüncesinde bu kapsamda ve sistematikte ilk defa olmak üzere, bağımsız bir delil olarak kullanmıştır.

¹¹ Aristoteles, *Poetika IV*, I.

¹² Bkz. İsmail Tunalı, *Greke Estetik*’i, s. 37-56; S.Hayri Bolay, *Felsefe Ders Kitabı*, s. 137.

¹³ Necla Arat, *18.yy. İngiliz Felsefesinde Etik ve Estetik Değerler Arasındaki İlişki Sorunu*, İst. Üni. Ed. Fak. Yay., İstanbul 1979, s. X.

¹⁴ İsmail Tunalı, *Estetik*, s. 14.

¹⁵ İsmail Tunalı, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁶ İsmail Tunalı, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁷ İsmail Tunalı, *Sanat Ontolojisi*, s. 192-193.

¹⁸ İbn Sina, *eş-Şifa I: el-İlahiyyat*, s. 27-28

II-Gazali'nin Estetik'te Kullandığı Kavramlar

Gazâlî'nin estetikle ilgili kullandığı (güzelliği ifade eden) kavramlar başlıca şunlardır: **hüsn**, **ihsan**, **ahsene**, **istihsan**, **tahsin**, **cemâl**, **cemil**, **zinet**, **zeyyene**, **tayyib** vb. dir. Dilcilerin ise bu kavramlara yükledikleri anlamlar şu şekildedir:

“**Hüsn**”¹⁹ kavramı; “kabih” (çirkin-kötü) kavramının zıddı olup (zeyyene=hassentü’ş-Şey’e) *güzelleştirme ve süsleme anlamına geldiği*²⁰ gibi, maddî varlıklar ve onların davranışlarını nitelemek için de “*iyi*” anlamında kullanılmaktadır.²¹

“**Cemâl**” kelimesi mastar olup; *hüsn* (güzellik) ve göz alıcılık (behaun) anlamına gelip, hem davranışta hem de yaratılıştaki güzelliği ifade etmektedir. Dolayısıyla “*cemâl*” hem biçimde (surette), hem de anlamda olur.²²

Cemâl mastarından gelen “**cemil**” kelimesi de güzel ve iyi davranış anlamına gelmektedir. Örneğin; “Allah onu güzel ve alımlı kılması için ‘*cemilen basenen*’ dedi”.²³

Ecmele (zeyyene) süsledi, güzelleştirdi anlamına gelmektedir.²⁴

Tayyib ise, ceys’in zıddı olup, ekime elverişli araziye, tatlı, hafif esen rüzgâra ve helal lokmaya verilen ad olurken, namuslu kadına da tayyibe denir.²⁵

Bu kavramlardan en çok kullanılanı “*cemâl*”, “*hüsn*”, “*cemil*” ve “*zinet*” kavramlarıdır. Acaba Gazâlî bu kavramları nasıl kullanmıştır?

Genel olarak Gazâlî “**hüsn**” ve “**cemâl**” kavramlarını eşyayı ve davranışları vasıflandırmada, hem duyularla bilinen şeyler için, hem de duyularla bilinmeyen şeyler için, birini diğerinin yerine kullanmaktadır. Meselâ, “**hüsn**” kelimesini Gazâlî; *ablakî davranışlara güzel bir vasıf olarak “hüsnü’l-ahlâk” ve “hüsnü’l- hulk”* olarak kullanmakla²⁶ beraber, *göz, kaş, ağız ve burun güzelliği, kadın güzelliği için de kullanmaktadır.*²⁷ Gazâlî, *dış suret güzelliği* için “**hüsn**” kelimesini kullandığı gibi,²⁸ *işlerde,*²⁹ *suretlerde ve boy güzelliği*³⁰ derken de “**cemâl**” ve “**cemil**” kavramlarını kullanmaktadır.

Yine Gazâlî, *güzel ahlak, güzel ilim, güzel yazı,*³¹ *güzel sîret*³², *gadap güzelliği, şehvet güzelliği,*³³ *renk güzelliği, gözün güzel gördüğü güzellik,*³⁴ *gözün zevkindeki güzellik* derken

¹⁹ Hüsn, hasüne fiilinin mastarıdır.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut, ts. (Dâru Sadır), C. 13, s. 115.

²¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, s. 115; ayrıca bkz., Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi’l-Kur’an*, Dâru’l-Marife, Beyrut ts. s. 119. Hasene kavramı da aynı anlamda kullanılır. Ahsentü fülânen= Ona iyi davrandım, “Sözünü işitip onun en güzeline (ahsene) uyarlar. İbn Manzûr, *a.g.e.*, s.115 ve Râgıb el-İsfehânî, *a.g.e.*, s. 119.

²² “İnnallahe cemilün yuhıbbü’l-cemâl” (Allah güzeldir, güzeli sever) hadisinde olduğu gibi. Bkz, İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C. 11, s. 126; Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâga*, Dâru’n-Nefâis, Beyrut 1992, s. 100.

²³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, C.11, s. 126.

²⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, C.11, s. 126.

²⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, C.1, s. 563.

²⁶ Biz burada Gazâlînin bu kavramlarının tamamının nerelerde bulunduğu dair bir dökümünü yapmayacağız. Ancak bunlara birkaç örnek olması bakımından bir kaçını belirteceğiz. Bkz. Gazâlî, *İhyâ’*, II, s.140, s.143; III, s.46, 51; IV, s.299 vb.

²⁷ Gazâlî, *İhyâ’*, II, s. 148.

²⁸ Gazâlî, *İhyâ’*, III, s. 49.

²⁹ Gazâlî, *İhyâ’*, III, s. 49.

³⁰ Gazâlî, *İhyâ’*, IV, s. 299.

³¹ Gazâlî, *İhyâ’*, II, s. 118.

³² Gazâlî, *İhyâ’*, IV, s. 299.

“**hüsn**” kavramını,³⁵ *sirette güzellik, güzel ahlak (ahlak-ı cemile), sevilen güzellik* derken, “**cemil**”,³⁶ *zahir ve batında olan güzellik* derken de “**cemâl**”³⁷ kavramını kullanmaktadır. “Bilmiş ol ki; “**hüsn**” ve “**cemâl**” duyularla bilinmeyen şeylerde de vardır. Mesela, şu güzel ahlak (*hulkun hüsnün*), bu güzel ilim (*ilmün hüsnün*), bu sîret-i hasene, bu ahlak-ı cemile dendiği gibi, **ahlak-ı cemileden**; ilim, akıl, iffet, şecaat, takva, kerem, müriüvvet ve diğer iyi haller murad edilir ki, bunların hiçbirini beş duyu ile bilinmez” diyen Gazzâlî **hüsn ve cemâlî**, hem duyularla bilinen şeylerde, hem de duyularla bilinmeyen şeylerde kullandığı gibi, **hüsn ve cemâl** kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmaktadır.

Ancak Gazzâlî, *güzel nağmeler*³⁸, *güzel ses ve güzel koku* derken³⁹ “**tayyib**” kavramını kullanmakta, bir başka yerde *sesin güzelliğinden*⁴⁰ bahsederken de “**hüsn**” kavramını kullanmaktadır.

Gazzâlî, “*güzeli sevmek güzelliğin zâtındandır*” derken “**cemâl**” kavramını kullanmakta,⁴¹ bir başka yerde *güzel* derken “**cemil**”; *güzelliği anlayan kimse* derken de “**cemâl**” kavramını kullanır.⁴² O, *güzel ve çirkini ayırt etmek için* “**cemil**”i⁴³, *ahlakı güzelleştirmeden söz ederken* de “**tehzib**”⁴⁴ kavramını kullanmaktadır.

Görüldüğü üzere Gazzâlî’de “**hüsn**” kavramıyla vasıflandırılanlar da “**cemâl**” kavramıyla -yahut tersi de olabilir- vasıflandırılabilir. Gerek sıradan insanlar ve gerekse dilciler hüsn ve türevleri ile cemâl ve türevlerini birbirlerinin yerine kullandıklarına göre Gazzâlî’nin de zamanında kavramların istenildiği şekilde kullanması özgürlüğüne katılması gayet doğal karşılanabilir.

Sonuç olarak Gazzâlî’nin **hüsn** ve **cemâl** kavramlarını kullandığı alanın bir sınırı yoktur. Hükemanın şu meşhur sözü bunu teyid eder: “*İki şey vardır ki, onlar için sınır yoktur, biri cemâl, diğeri ise beyan.*”⁴⁵

Kanaatimiz de odur ki, estetik kavramların kullanışı ile ilgili olarak Mehmet Aydın “her ne kadar ilk bakışta “**zinet**”, “**hüsn**”, “**cemâl**” gibi kelimelerin daha çok tabii varlıkların güzelliğine, “**tayyib**” vb. kelimelerin ise manevi ve ahlaki güzelliğe işaret ettiğini ifade etse de; aslında bu terimleri kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. Çünkü bazen aynı kelime, hem maddi şeylerin, hem de manevi ve ahlaki şeylerin güzelliğini anlatmak için kullanılmıştır. Özellikle “**hüsn**” kelimesi hem ahlaki, hem estetik güzelliği anlatırken kullanılır”⁴⁶ demektedir.

³⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III, s. 49.

³⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 299.

³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 297.

³⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 299.

³⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 297.

⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 299.

⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 299.

⁴² Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 299.

⁴³ Gazzâlî, *İhyâ*, III, s. 52.

⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III, s. 46.

⁴⁵ “Şey’âni lâ gâyete lehûmâ: el-cemâl ve’l-beyân.”

⁴⁶ Mehmet Aydın, “İslamın Estetik Görüşü”, *Kubbealtı*, Yıl:15 (Ekim 1986), Sayı: 4, s. 16.

III- Gazâlî’de Bir Değer Olarak Estetik (Güzellik)

İbn Arabî, “*üns (samimiyet)ün, cemâl ile karşılaşıldığında ortaya çıktığını, cemâl’in de, insani anlayışın tepkisi olduğunu ifadeyle, üns teriminin insan teriminin çıktığı aynı kökten geldiğini, bu yüzden terim Allah’a olan yakınlığın insanlarda fitri olduğunu ve insanın Tanrı bilgisinin miktarına (derecesine) bir sınır konulamayacağını ifade eder. Cemâl; Allah’ın insanlarla karşı karşıya kaldığı sıfatıdır, yani Allah’ın insanlarla ilişkisi içinde olduğu yönüdür.*”⁴⁷

Bu bağlamda insanın eşyayı tanıma, olayları değerlendirme hususiyeti ve ihtiyacının yanında, yine ünsiyetin gereği olarak takdir etme, kıymet verme, bir değere sahip olma özellik ve ihtiyacının da olduğu aşikârdır. İşte estetik, güzelliği takdir edip ona bir kıymet verme ihtiyacından doğar.⁴⁸ Bu bakımdan evrensel yetilerden birinin bütün insanlardaki güzellik duygusu olduğunu belirtmek gerekir.⁴⁹

Acaba burada sözü edilen güzel nedir? Güzel olanlar nelerdir? Güzelliğin ölçüsü nedir? Zahiri ve batini güzellik veya hayali ve duyulur güzellik ile duyulardan ayrı olan içsel güzellik ne demektir? Sevgi nedir? Sevgi ile güzellik arasında bir ilişki var mıdır? Şimdi bu vb soruların cevabını Gazâlî düşüncesinde irdelemeye çalışalım.

Gazâlî’ye göre **sevgi**, bir şeyi zatından ötürü sevmektir. Yani herhangi bir şeyi iyiliğinden dolayı değil, zatından hoşlandığı için onu sevmesidir. İşte eksilip artmayan, yok olup tükenmeyen gerçek sevgi budur. Bu da hüsn-i cemâli sevmektir.⁵⁰ Güzelliği idrak eden herkes güzeli sever. Güzelliği sevmek, güzelliğin zatındandır. Zira onda güzelliği anlamak, zevkin kendisidir. Bu başka sebepten değil, güzel sırf güzelliği ve zâtı için sevilir. Güzel suretin yalnız kazayı şebvet için sevildiğini sanma! Kazâ-ı şebvet ayrı bir zevktir. Güzel, güzel olduğu için de sevilir. Hatta güzeli idrak etmek de bir zevktir. Bunun için zâtı bakımından da sevilmesi caizdir. Bunu inkâra lüzum yoktur.⁵¹ Akarsular ve yeşillikler, mutlak surette yemek-içmek için değil güzel oldukları için sevilirler. Sırf gözün onları güzel görmesinden ötürü seviliyorlar. Akarsu ve yeşillikler Resulu Ekrem’in hoşuna gider ve onları severdi. İnsanlar, aydınlıklara, yeşilliklere, uçan renkli kuşlara, güzel nakış ve mütenasip şekillere bakmaktan zevk aldıklarını, hatta bunların kederi dağıttığını söylemişlerdir. Ona göre, zevkli olan her şey sevilirdir. İdrak edilen her hüsn-i cemâlde bir zevk vardır. Bunu kimse inkâr edemez.⁵² Allah’ın güzel olduğu sabit olursa onu da sevmemek imkânsızdır. O, ise güzellerin güzeldir.⁵³ Nitekim “Allah güzeldir, güzeli sever.”⁵⁴ Gazâlî’ye göre, en büyük zevk Allah’ın cemâline bakmak,⁵⁵ manevi yönden olgunlaşanlar için Allah’ı bilmek, O’nun cemâlini mütalaa etmek ve ilahi nurun esrarına erişmek, zevklerin en büyüğüdür. Bu kimseler için gözün görmediği, kulağın duymadığı ve hatta

⁴⁷ David Emmanuel Singh, “The Possibility of Having Knowledge of al-wujûd al-mahd ‘sheer being’ According to Ibn ‘Arabi’s Kitab al-Jalâl wa al-Jemâl”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 10, No: 3, Oct., 1999, s. 297.

⁴⁸ Necip Taylan, *İlim-Din İlişkileri-Sahaları-Sınırları*, Çağrı Yay., İstanbul 1979, s. 38.

⁴⁹ Afşar Timuçin, *Estetik*, s. 11.

⁵⁰ Gazâlî, *İhyâ’*, IV, s. 299.

⁵¹ Gazâlî, *İhyâ’*, IV, s. 299.

⁵² Gazâlî, *İhyâ’*, IV, s. 299.

⁵³ Gazâlî, *İhyâ’*, IV, s. 299.

⁵⁴ Müslim, “İmân”, 1/93, Hadis 147; Tirmizî, “Birr”, 61; Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, I, 399, IV, 133, 134, 151; Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, III, 25; İbn Hibbân, *Sabîh*, XII, 280.

⁵⁵ Gazâlî, *İhyâ’*, IV, s. 294.

hatıra gelmeyen zevkler vardır.⁵⁶ Gazzâlî'ye göre, güzellik kalıpta, kıyafette ve yüz parlaklığında olursa göz ile görülür. Fakat güzellik, celâl ve azamet, ululuk, yücelik, rütbe üstünlüğü, güzel vasıflar güzel ahlak (hüsn),⁵⁷ herkes için iyilik dilemek, devamlı olarak herkese iyilik etmek vb. batını sıfatlardan ise, bu güzellik kalp hassesi ile anlaşılır.⁵⁸ Ancak bir gerçeklik olarak insanların güzellik anlayışı daha çok duyularla anlaşılabilir şeylerle sınırlıdır.⁵⁹ Hâlbuki güzellik sadece duyulara bağlı olmadığından, Gazzâlî'ye göre, bu bir yanlış anlamadır. *Güzellik (cemâl)*, baş gözü ile görülen *dış güzelliği (cemâl)* ve kalp gözü ve basiret ile idrak edilen *batın ve ahlak güzelliği (cemâl)* olmak üzere ikiye ayrılır. Dolayısıyla *Gazzâlî'de güzelliğin alanı ikidir*.

1) Zâhiri (Hayâlî Ve Duyulur) Güzellik

Hayal ve his âleminin varlıklarında sıkışan ve duyularla algılanan güzellik, endam ve tenasüp, şekil ve suret güzelliği, renk (beyaz kırmızı gibi), boy vb. güzellik gözün gördüğü şeylerdeki güzelliştir.⁶⁰ Birinci yani dış güzelliği, çocuklar ve hayvanlar bile fark eder.

Bu güzellik göz ve diğer duyulara bağlı olduğundan, gelip geçici olan güzelliştir. Gazzâlî'ye göre bu tür dünya lezzetleri yedi çeşittir. 1-Yenilecek ve içilecek şeyler, 2-Cinsi münasebette bulunduğu kadın, 3-Giyilecek elbise, 4-Oturulacak bir ev, 5-Güzel koku, 6-Güzel ses, 7-Güzel bir manzara. Bunların hepsi aslında değersiz ve hakir şeylerdir.⁶¹

Acaba her türlü nimetlerin ve güzelliklerin bulunduğu bu âlemden daha güzeli olabilir miydi?

Filozoflar arasında teodise konusunda bu âlemlerle ilgili Gazzâlî'nin şu cümlesi yaygındır: "Mümkinat içerisinde, imkân dâhilinde olan bundan (âlem ve âlemdeki düzen ve tertipten)daha güzeli, daha mükemmeli ve daha tamı yoktur" (Leyse fi'l-İmkân aslen ahsenü minhü ve lâ etemmü ve lâ ekmelü)⁶² veya (leyse fi'l-İmkân ebdeu min mâ Kân).

Ona göre, eğer aksi (daha güzeli olsaydı da; Allah da yapabilecekken yapmasaydı, bu bir cimrilik olurdu ki, bu Allah'ın cömertliğine asla yakışmazdı; böyle bir eylem O'nun açısından haksızlık olur ve adaletiyle bağdaşmazdı.

Eğer daha güzeli olsaydı da, buna Allah'ın gücü yetmeseydi, o zaman da ulûhiyet ile çelişen bir acziyeti söz konusu olurdu.⁶³ O halde Gazzâlî'ye göre mümkünat içerisinde bu âlem ve âlemdeki düzen ve tertipten daha güzeli yoktur.

⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 311.

⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, II, s. 246.

⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, II, s. 247.

⁵⁹ Konuyla ilgili olarak bkz. Mevlüt Albayrak, "Gazzâlî'nin Ahlak Felsefesi ve Filozofların Etkisi", *İlmi Araştırmalar*, Gazzâlî Özel Sayısı, s.361.

⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 299.

⁶¹ Gazzâlî, *Mîzânü'l-Amel*, s. 204.

⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 258.

⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 258.

2) Bâtini (Duyulardan Ayrı Olan İçsel) Güzellik

Bu güzelliği sadece basiret sahipleri anlar. Gazzâlî'ye göre insanların birçoğu güzelliğin sadece görme duyusuna bağlı olduğunu zannederler ve bu nedenle de bunlar genellikle suretlere iltifat ederler. Bu kimseler, "görülme, tabayyül edilmeyen, şekil ve renk almayan her hangi bir şeyin güzelliğinin düşünülmemeyeceğinden onu anlamakta da zevk yoktur.⁶⁴ Onda zevk olmadığı gibi, onun sevilmesi de söz konusu değildir", derler. Gazzâlî'ye göre bu hatalı bir yaklaşımdır. Çünkü ona göre, güzellik sadece gözün anlamasına bağlı değildir. Aynı şekilde boy pos ve renge de bağlı değildir. Mesela, şu yazı güzel, şu ses güzel, bu at güzeldir, hatta şu elbise, bu kap güzeldir, deriz.⁶⁵

Demek oluyor ki, Gazzâlî'ye göre güzellik sadece surette aranmaz. Aksi halde ses, yazı vb. şeylerin güzelliklerinin bir anlamı kalmaz. Hâlbuki göz, güzel yazıdan zevk alır, kulak da güzel nağmelerden hoşlanır. Dolayısıyla idrak edilen her şey ya güzel veya çirkindir.⁶⁶ Duyularla bilinmediği halde batini basiret nuru ile bilinen şeylerde de **hüsn** ve **cemâl** kavramları kullanılmaktadır. Mesela "şu güzel ahlak, bu güzel ilim, bu sîret-i hasene, bir ahlakî cemile, dendiği gibi, ahlak-ı cemileden ilim, akıl, iffet, şecaat, takva, kerem, müriyyet ve diğer iyi haller murat edilir ki, bunların hiçbirisi beş duyu ile bilinmezler; ancak batini olan basiret nuru ile bilinirler. Bu güzel hallerin hepsi ve bunlarla tavsif edilen insan da sevimidir. Sevilen birini görmedikleri halde insanlar, mesela, mezhep imamlarını, peygamberimizi o kadar severler ki, bu onlarda aşka dönüşmüştür.⁶⁷

Gazzâlî'ye göre güzel sıfatlar, ilim ve kudrete dayanır. Bütün iyilik yolları bu iki vasıftan ayrılır. Bu iki vasıf da duyular ile bilinmeyen vasıflardır. Bunların yeri, bedende bölünmeyi kabul etmeyen her parçadır. Gerçekte sevilen de budur. Parçalanmayı kabul etmeyen cüzün suret, şekil ve rengi yoktur ki, göz onu görsün de gördüğü için sevilmiş olsun. Demek ki, sîrette güzellik (cemile) vardır. Sevilen güzellik (cemil), sîret-i cemileden meydana gelen güzelliktir. Bu güzel buy ve şerefli faziletlerdir ki, bunlar, ilim ve kudretin kemaline racidir. Bunlar his ile bilinemediği halde, tabii olarak sevilir.⁶⁸ Gazzâlîye göre bu tür güzellik sevgisi de selim fitratta mevcuttur. Zira tabiat ve yaratılışı ile baş başa kalınır, henüz dış etkilerden azade bir çocuğa herhangi bir adamı sevdirebilmek için, onun kereminden, ilminden, şecaatinden vd iyi hallerinden uzun uzadıya anlatmakla sevdirmek mümkündür.⁶⁹ Hiç tanınıp bilinmeyen bir kimsenin ihsanından bahsedilse, o adam ihsanından dolayı sevilir. O halde, her hüsn ve cemâl sevilir.⁷⁰

Gazzâlî'ye göre, her güzel (cemâl), güzel olduğu için sevimlidir. Güzelliği anlayanlar için her güzel sevimlidir. Allah-u Teala cemâl sahibidir, güzeldir, güzeli sever. **Cemâl** bazen bu manada da kullanılır. Falan zat hüsn ve cemâl sahibidir denir. Hâlbuki boy güzelliği değil, ahlak ve iyi vasıflar güzelliği murad edilir. İnsan endam güzelliği ile sevildiği gibi, bu batni güzelliği ile de sevilir.⁷¹

⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

⁶⁷ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 300.

⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 300.

⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 300.

⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 301.

⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ'*, II, s. 247.

Güzellikten anlayan herkes için her güzellik (cemâl) sevimidir. Eğer kalp ile güzelliği (cemâl) bilinirse, gönülden sevilir. Bunun görünürdeki benzeri; peygamberleri, âlimleri ve güzel ahlak sahiplerini sevmektir. Bu vasıflardan birine sahip olan insanın suratu çirkin ve azaları bozuk olsa da yine sevilir. Çünkü bunun güzelliği (hüsn) batınıdır ki, bu güzellik (hüsn), beş duyu ile bilinemez. Ancak kendisinde bulunan bu iyi hasletlere delalet eden eserleri ile bilinir de gönül bunları anlayınca, adama meylederek onu sever.⁷² Bu sevgi onların güzel suretlerinden (hüsn) veya güzel işlerinden değil, belki o güzel işlerinin delalet ettiği ve güzel işler yapmalarına sebep olan güzel vasıfların (hüsnü's-sıfat)'dandır. Zira güzel (hüsn) iş, güzel (hüsn) vasıftan doğar ve güzel (hüsn) vasfa delalet eder. Bir musannıfın güzel (hüsn) tasnifi, bir şairin güzel (hüsn) şiirini, bir nakkaşın güzel (hüsn) nakışını ve bir mimarın güzel (hüsn) inşaatını gören, bu işlerinden, özü ilim ve kudrete dayanan batındaki güzel (hüsn) vasıfları kendisinde keşfedilir.⁷³

Gazâlî'ye göre müşabade ve tecrübenin şahadetine göre duyularla duyulara konu olan arasında münasebet olunca ülfet oluşur.⁷⁴ Demek ki, Gazâlî'ye göre duyularda, mesela, gözde ülfet oluşur. "Zahir ve bâtında, tabiat ve ahlakta münasebetin bulunması da görülen bir gerçektir"⁷⁵, derken, Gazâlî bu münasebetin hem duyularla hem de akıl olarak kurulabileceğine işaret etmektedir. Bu açıklamadan anlaşıldı ki "insanlar şimdi veya gelecekte bir fayda beklemeden sırf cinsiyet ve batını tabiattaki münasebet ve ahlak sayesinde birbirlerini sevebilirler. Güzellik sebebiyle sevmek de bu kısma girer. Çünkü bundan kazai şehvet matlub değildir. Bizatihi güzel suret insanın hoşuna gider ve şehvet de olmadan ondan zevk alır. Hatta meyvelere, çiçeklere, aydınlığa, yeşillığe ve akarsulara bakmakta da zevk vardır. Hâlbuki bunlarda şehvet bahis mevzuu değildir. Bu sevginin Allah sevgisi ile de alakası yoktur. Bu tabii bir sevgidir. Hatta Allah'a imanı olmayanda da bu sevgi vardır.⁷⁶ Ayrıca bir gönülde, hem dünya hem de Allah sevgisinin toplanabileceğini söyleyebiliriz. Bunların ikisi de bir adamda bulunabilir. Yani bir adam vasıtasıyla bunların ikisi de elde edilebilirse, bu iki maksatla bu adamı sevmek yine Allah için sevmektir.⁷⁷

Gazâlî duyular vasıtasıyla anlaşılan şeyler hoşla gidip sevildikleri için, zevk-i selimin bunlara meyledeceğini bildirmekle dünya sevgisini de bir tarafa atmamış olmaktadır. Zira Hz. Peygamber (s), "dünyanızdan üç şeyi sevdim: Güzel koku, kadın ve namaz"⁷⁸, demektedir. Güzel kokunun sevimli olması, -hâlbuki gözle görülmeyip, kulakla duyulmayan- burun yoluyla alınan lezzettir. Ama somut bir güzelliği ifade eder. Kadınların sevimli olması, bunların ancak göz ve dokunmakla idrak edilmesi demektir. Namazı ise, en üstün derece sevilenlerden saymaktadır. Hâlbuki o, beş duyunun hiçbirisiyle algılanmaz. Ama tüm organlar devrededir. Belki altıncı bir duyuyla bilinir ki, bunun da kalp olduğu söylenir. Bu duyuyu ancak kalp sahipleri anlar. İnsan, akıl, nur, kalp veya hangi ifadeyle olursa olsun bir özellikle hayvandan ayrılır. Gazâlî gördüğü gibi hadiste geçen "gözümün karargâhı namazda kılındı" sözündeki zevkin bilinmesini beş duyunun

⁷² Gazâlî, *İhyâ*, IV, s. 304.

⁷³ Gazâlî, *İhyâ*, IV, s. 305.

⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ*, II, s. 143.

⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ*, II, s. 143.

⁷⁶ Gazâlî, *İhyâ*, II, s. 144.

⁷⁷ Gazâlî, *İhyâ*, II, s. 145.

⁷⁸ Nesâî, "İşretü'n-Nisâ", 1; Ahmed b. Hanbel, III, 128; Gazâlî, *İhyâ*, IV, s. 297.

dışında altıncı bir duyuya bağlamaktadır. Bu duyunun yerinin de kalp olduğunu, diğer duygularda hayvanlarla ortak olmasına rağmen insanın bu duyuyla gerçek varlığına sahip olabileceğini belirtir. Buna batınî basiret de demektir. Ona göre batınî basiret, zahiri basiretten (gözden) daha çok kuvvetli olup, batını gözün gördüğü güzelliğin gözün gördüğü suretlerden anladığı güzellikten daha büyüktür.⁷⁹

Netice olarak gerçek sevgi, Gazâlî'ye göre her hangi bir şeyden sevene bir fayda gelmediği halde, yalnız zâtı için sevmektir.⁸⁰ Dolayısıyla, böyle bir sevgide fayda göz önünde bulundurulmayabilir.

IV) Gazâlî'de Eshtetik Duygu Olarak Haz (Zevk)

Gazâlî'ye göre “güzel”, *zevki de içermektedir*. Buradaki *zevki* ise *herhangi bir şeyi güzel bilmeye bağlıdır*. İki tabiat arasındaki muvafakat, mülâyemet ve münasebete bağlı olan güzellik, Gazâlî'ye göre sevginin sebepleri, gönülleri birbirine bağlayan yollardır.⁸¹ Güzel olan her şey de sevimli ve lezizdir.⁸² Ona göre sevgi ise makamların sonu ve derecelerinin en üstünüdür.⁸³ Gazâlî, Hz. Peygamber'in (s) “*Allah ve resulü, kişiyi başkalarından daha sevimli olmadıkça, iman etmiş olamaz*”⁸⁴ hadisiyle; “*iman edenlerin Allah sevgisi sağlamdır*”⁸⁵ şeklinde ayetteki ifadeler, *sevgiyi adeta imanın şartı olarak görmüştür*. Gazâlî'ye göre sevgi bilip anlamaya bağlıdır,⁸⁶ sevginin olmadığı yerde ne yaklaşma olur ne de ünsiyet.⁸⁷

Ünsiyet ise, *Allah'ın cemâlini düşünmekle, kalbin ferahlanıp sevinmesi demektir*.⁸⁸ “*Zevk alınan her şey zevk alan için sevimlidir demek*” gönül ona meyleder demektir. Demek ki, Gazâlî açısından *sevgi, gönlin zevk aldığı şeye meyletmesi demektir*. “*Bu meyl kuvvetlenirse buna aşk derler*”⁸⁹ diyen Gazâlî zevk alabilmek için sevginin esas olduğunu ifade eder. **İhsan** ile **cemâl** arasında da yakın bir ilişki kuran Gazâlî'ye göre, nefse uygun olan, bazen göz, bazen basiret, yani akıl ve kalp gözü ile bilinebilir. *Sevgi ise hem göz, hem de basiretle bilinene tabi olmaktadır*.⁹⁰ *İnsanoğlunun ilk sevdiği şey kendi zâtıdır*.⁹¹ *Buradaki sevginin derecesi; bilip anlamaya bağlıdır*. *İnsanın, bilgiye giden yol olarak, akli ve beş duyusu vardır*. *Bu duygulardan her birinin de kendine has anlayışları vardır*. *Sonuçta her duyuyu kendi anlayışına göre zevk alır*. *Dolayısıyla her duyuyu, kendine ait, anlaşılabilen şeylerden birini anlayabilir ve anladığı şeyden zevk alır ve fütüratena ona meyleder ve onu sever*. Mesela **gözün zevki**, *görüüp boşlandığı şeylerde, güzel yeşilliklerde, akarsular ve güzel yüzleri görmesinde*; **kulağın zevki**, *duyduğu güzel*

⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 297..

⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 297.

⁸¹ Gazâlî, *İhyâ'*, II, s.143.

⁸² Gazâlî, *İhyâ'*, II, s.143.

⁸³ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s.294.

⁸⁴ Buharî, “İmân”, 8; Müslim, “İmân”, 69; Nesâî, “İmân”, 19; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9; Ahmed b. Hanbel, III, 177; Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s.296.

⁸⁵ Bakara 2/165

⁸⁶ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s.296

⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ'*, II, s.142.

⁸⁸ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s.343.

⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s.296.

⁹⁰ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 331.

⁹¹ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 298.

seslerde; **burnun zevki**, aldığı güzel kokularda; **dilin zevki**, yemeklerin tadında; **tutmanın zevki** de yumuşaklık ve zevkini okşayan şeylerdedir.⁹²

Gözün lezzeti, güzel suretlerde, kulağın lezzeti hoşuna giden güzel nağme ve seslerde olduğu gibi, **kalbin lezzeti** de kendine ait olan şeylerdedir.⁹³ Hulasa göz, bütün çirkin şeyler karşısında yer alan güzel şeylerden zevk alır. *Koku duyusu* da, bütün kötü kokular karşısında ne kadar güzel kokular varsa, hepsinden zevk alır. *Tad alma duyusu*, ne kadar yağlı, tatlı, mayhoş şeyler varsa, onlardan zevk alır ve ekşi, acı ve kekremesi şeylerden hoşlanmaz. *Dokunmak*, yumuşaklık, nezahet, kayganlık halinden zevk alır ki, bu da katılık ve sertlik karşıtıdır. **Akıl da**, anlayış ve ilimden zevk duyar.⁹⁴

Buradan da anlaşılacağı üzere, *Allah tabiatı öyle yaratmıştır ki, büyük insan (evren) ile küçük âlem (insan) arasında tam bir uyum vardır. Zira çeşitli ses, renk, tad, koku, dokunma vb kombinezonlarını sınırlar üzerinde bir tesir bırakacak şekilde yaratmış ve insan da ondan zevk almaktadır.*⁹⁵

Gazzâlî'ye göre, gözle gördüğümüz, bir varlıkta duyduğumuz güzel bir sözde, dilimizde tattığımız bir yemekte, nasıl bir haz, bir zevk duyulursa, bilgin birisi de ilimle meşgul olmaktan bir zevk duyabilir. Mesela birçok problemlerin halline çalışarak yeni yeni keşifler elde etmekle âlimin hissettiği ruhi ve fikri zevk ve lezzet; ancak ve ancak ilimde duyduğu tattır. Ne var ki, elde ettiği bilgi, yerlerin ve göklerin yaratıcısına ve ebedi, ilahi hükümler üzerinde çözümlenen bilgiye dayanırsa, hiç şüphesiz ki, bu hal ona daha çok haz verir. Bu bakımdan bu lezzeti ilim yoluyla keşfedemeyen bilemez ve bilmez de. Zira o zevk ilmin sonsuz olduğu gibi nihayetsiz bir zevktir.⁹⁶ Gazzâlî açısından Allah için istenilen ilim, zevklerin en vefakârı ve devamlısıdır. *Zira insanoğluna bu ilim nimetini veren Allah'tır.*⁹⁷ *Nimet ise, zevk veren şey demektir. Zevkleri üç kısma ayıran Gazzâlî, bunlardan aklî zevkleri, ilim ve hikmetten alınan zevkler olarak nitelendirir. İlim ve hikmetten de bu zevkleri ancak kalp alır. Bu zevk, zevklerin en üstün ve en şerefli olanıdır.*⁹⁸ İlim ve hikmetten zevk alan kalp ise ortaya mistik bir estetiğin çıkmasına sebep olur.

Demek ki, zevkler de Gazzâlî'ye göre (ki, güzele meyille olur); zahiri ve batını olmak üzere ikiye ayrılır.

Zahiri zevkler; beş duyu organlarıyla elde edilen, batını zevkler de; başkanlık, üstünlük, keramet, ilim vb. zevkler olup, beş duyuyla elde edilen zevkler değildir. Batını zevkler beş duyunun zevklerinden daha üstündür.⁹⁹

V) Gazzâlî'de Estetik Duygu Olarak Sevgi

Sevgi (*muhabbet*); *uygun olan bir şeye gönlün meyletmesi; gönlün aşırı derecede temayülü ise aşk'tır. İnsan temayül ettiği şeyi elde etmekle kemale ulaşır, sevinir ve bundan zevk alır. İnsan*

⁹² Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 297.

⁹³ Gazzâlî, *Kimya-yı Saadet* I-II, s. 32.

⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, II, s. 239.

⁹⁵ Fernand Schwarz, *Kadim Bilgelik'in Yeniden Keşfi*, Çev. Ayşe Meral Aslan, İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 13.

⁹⁶ Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 37.

⁹⁷ Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 38.

⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 104.

⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, s. 310.

*sevmediği kimseye yaklaşamaz ve onunla da ünsiyet peyda etmez. Sevdiğini ya bîzatibi sever, yani kendisi için sever veya onu sevmesi onun vasıtasıyla başka bir sevgilisine ulaşmak veya abiret saadetine nail olmaya yahut bütün bunların üzerinde Allah ile ilgili bir sevgi olur.*¹⁰⁰ Bu bakımdan Gazzâlîye göre *sevginin de sebepleri ve kısımları vardır. Bunlar da;*

1- Her canlı için ilk sevilen şey kendi varlığı (nefsi) ve kemalidir. Bu da onun varlığının devamına meyli ve yok olmasına nefreti sebebiyledir. Zira tabiat bakımından sevilen şey, sevenin haline uygun düşendir. Seven için varlığının devamından daha uygun ve yokluğundan daha nefret edilen bir şey yoktur.¹⁰¹

Başkasından meydana gelen kendi zatını seven bir arif, onu meydana getireni ve inanyorsa, onu yoktan var edip yaşatan ve bîzatibi kaim olup başkalarını da yaşatamı elbette sever. Onu sevmemesi kendine ve Rabb'ine olan bilgisizliğinden ileri gelir. Muhabbet (sevgi), marifetin meyvesidir, marifetten sonra gelir. Marifet olmazsa muhabbet olmaz. Marifet zayıf olursa, muhabbet de zayıf olur.¹⁰² İnanoglunun kendisini sevip, kendini yaratamı sevmemesi düşünülemez. Tıpkı gölgeyi sevip gölge veren ağacı sevmemesi düşünülemediği gibi.¹⁰³

Bu durumda düşünürümüze göre sevgide esas olan varlıktır, yokluk değildir. Çünkü varlığın devamı sevildiği gibi, kemali de sevilir. Zira noksanlıkta kemal yoktur.¹⁰⁴

Gazzâlîye göre, güç ve kudret, kemali ifade eder; buna mukabil acziyet ise noksanlıktır. Her çeşit kemal, olgunluk, azamet, ululuk ve yükseklik sevilir ve ona ulaşmak istenir. Mesela şecaat böyledir; fakat bu sınırlıdır.¹⁰⁵ İnsandaki güç ve kudreti yaratan Allah'tır. Gerçek kuvvet ve kudret ancak Allah'a mahsustur. Bütün mahlûkat onun kudreti altındadır; her türlü güç ve kudret O'nun kudretinin eseri; güzellik, azamet ve kibriyalık Ona mahsustur. Eğer kudretindeki kemalinden dolayı bir kadirin, bir gücü yetenin sevilmesi gerekirse, o da yalnız Allah'tır. Çünkü mutlak kemal ve güzellik (**cemâl**) Allah'ta bulunur. Diğerleri mutlak değil, izafidir.¹⁰⁶ Bu durumda, tek gerçek kemali ifade eden **hüsn**, yani mutlak güzelliktir. Sanatkârın vazifesi ise onu aramaktır.¹⁰⁷

2-Sevmenin ikinci sebebi ihsandır. İnsan, iyiliğin kölesidir. Gönüller kendilerine iyilik yapanları severler, kötülük yapanlardan da nefret ederler. Gazzâlîye göre, iyiliğe karşı sevgi fıtrî bir duygudur ve onun değişmesine de imkân yoktur. Buradaki iyilik de vücudun devamına, kemaline ve yararına olan bir şeydir.¹⁰⁸ Birini iyiliğinden dolayı seven bir adam, onu zâtı için değil, onun iyiliği için sevmiştir. Zira iyilik kalkınca, sevgi de kalkar.¹⁰⁹

3-Bir şeyi zatından ötürü sevmektir. Yani herhangi bir iyiliğinden dolayı değil, zâtından hoşlandığı için onu sevmesidir. İşte eksilip artmayan, yok olup tükenmeyen gerçek sevgi

¹⁰⁰ Gazzâlî, *İhyâ'*, II, s. 142.

¹⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 297.

¹⁰² Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 302.

¹⁰³ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 302.

¹⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 298; Gazzâlî bu ayrımı Gazzâlî, *İhyâ'*, II, s. 142-147'de de yapmaktadır.

¹⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 305.

¹⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 306.

¹⁰⁷ Beşir Ayyazoğlu, *Geleniğin Direnişi*, Ötüken, İstanbul 2000, s. 17.

¹⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 298.

¹⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 298.

budur. Bu da hüsn-i cemâli sevmektir.¹¹⁰ Güzelliği idrak eden herkes güzeli sever. Güzelliği sevmesi güzelliğin zâtındandır. Zira onda güzelliği anlamak, zevkin kendisidir. Zevkli olan her şey sevimidir. İdrak edilen her hüsn-i cemâl de bir zevk vardır. Bunu kimse inkar edemez.¹¹¹ Allah'ın Tealanın güzel olduğu sabit olursa onu da sevmemek imkânsızdır. O, ise güzellerin güzelidir. Nitekim Allah bakımda Resulu Ekrem "Allah güzeldir, güzeli sever"¹¹² buyurmuştur. En büyük zevk Allah'ın cemâline bakmak, ahirette Allah'ın cemâlini sık sık müşahedenin sebebi dünyadaki marifettir.¹¹³

4-Sevginin sebeplerinden biri de iki şey arasında bir münasebet ve bir benzerlik olmasıdır. *Münasebet, sevginin sebebidir.* Böyle bir münasebet de Allah'ı sevmeyi gerektirir. Her ne kadar suret ve şekil bahis konusu değilse de, kul ile Allah arasında batini bir münasebet vardır.¹¹⁴ Bunlar yazılması caiz olan ve olmayan olmak üzere iki kısma ayrılır. Yazılması caiz olan münasebetler insanların vasıflanmalarıyla emrolundukları ilahi vasıflardır. Nitekim "Allah'ın ahlakıyla ahlaklanın"¹¹⁵ buyrulmuştur. Bu da övüleni ve ilahi olan ilim, iyilik, ihsan, lütuf, hayırda bulunmak, insanlara merhametli olmak vb. dini faziletlerdir. Bunların hepsi insanı Allah'a yaklaştırır¹¹⁶ ve O'nun sevgisiyle buluşturur.

Böylece Gazzâlî'de **sevgi**, *insanın kendi varlığını, devamını; vücudunun devam ve bakası bususunda kendisine yardım edip tehlikeleri önleyeni yani kendisine ihsanda bulunanı, kendisine iyilik yapmasa da başkasına iyilik edeni, ister zahiri suretinde, ister batini suretinde olsun zâtı bakımından bîzâtibi güzeli güzel olanı ve aralarında gizli bir ilgi bulunanları sevmesidir.¹¹⁷* Gazzâlî'ye göre bu vasıfların tamamı bir arada insanda toplansa, o insanın sevgisi kat kat artar. Meselâ bir insanın; sureti ve ahlakı güzel, üstün ilme ve hüsn-i tedbire sahip, herkese iyilik eder, anne ve babasına da ikramda bulunur bir o evladı olsa, elbette ebeveynin bu evladına olan sevgisi son haddine ulaşır. Şayet bu vasıflar kemalin zirvesine ulaşmışsa sevgi de en üstün dereceye yükselmiş olur.¹¹⁸

Gazzâlî'ye göre bu yetkinliği oluşturan vasıfların hepsi, Allah'tan başka kimsede kâmil olarak toplanamaz. Tam ve kâmil olarak yalnız Allah'ta bulunur. Buna göre gerçek sevgiye de ancak Allah'ı Tealâ layıktır.¹¹⁹

¹¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

¹¹¹ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

¹¹² Müslim, "İmân", 1/93, Hadis 147; Tirmizî, "Birr", 61; Ahmed b.Hanbel, *Müsned*, I, 399, IV, 133, 134, 151; Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, III, 25; İbn Hibbân, *Sahîh*, XII, 280; Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

¹¹³ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 294.

¹¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 307.

¹¹⁵ Bu ifadenin çağrıştırdığı hadis için bkz. "Güzel ahlak Allah'ın en yüce ahlakıdır". Suyûtî, *el-Câmi'u's-sağîr*, II, 148; Irâkî, *el-Muğnî*, III, s. 50.

¹¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 308.

¹¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 301.

¹¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 301.

¹¹⁹ Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, s. 301.

VI) Gazâlî'ye Göre Bir Şeyi Güzel Yapan Nedir?

Acaba Gazâlî'ye göre bir şeyi güzel yapan nedir?

Gazâlî **bir şeyi güzel yapanın**, kendisinde mümkün olan ve kemâline layık olan vasıfların kendisinde bulunması olarak belirlemektedir.¹²⁰ Ona göre, eksiklik noksanlık, noksanlık ise çirkindir.¹²¹ Bir şey, bulunması mümkün olan bütün kemâlâtı kendisinde topladığı vakit, güzelliğin zirvesine ulaşmış demektir. Eğer bir kısmı bulunur, bir kısmı bulunmazsa, o şey, bulunduğu nispette güzeldir.¹²² Bu durumda, **Gazâlî'de güzeli güzel yapan kriter**, bir şeyde kemâlatin olmasıdır. Fakat aynı zamanda her varlığın kendine ait birtakım sıfatları vardır, bunlar onu güzel yaparlar. Dolayısıyla bir varlıkta bulunan bir özellik, bir başka varlıkta bulunmayabilir, bu onda bir eksiklik meydana getirmez. “Güzel at dediğimiz vakit” diyor, Gazâlî bir atta bulunması gereken heyet, şekil, renk, güzel burun ve onunla kaçma ve kaçana ulaşabilme imkânları gibi bütün vasıfları kendisinde toplamış bir atı kastediyoruz¹²³. “Güzel yazı dediğimizde de, yani tekniğinin gerektirdiği harf uygunluğu, muvazene, istikamet, tertip, hüsnü intizam, nokta, cümle ve satırbaşı gibi vasıfları toplayan bir yazı demektir.”¹²⁴

Demek ki, *Gazâlî'de güzel denmesi için bir varlığın kendisine layık olan her vasfı toplamış olması gerekir. Bazen bir varlıkta aranan bir nitelik, diğerinde tamamen aksine olabilir. Her şeyin güzelliği, kendisine layık olan kemalindedir. Mesela atı güzelleştiren, insanı güzelleştirmez, diğer eşyada da durum böyledir. Yazıyı güzelleştiren, sesi güzelleştirmez, elbiseyi güzelleştiren kapları güzelleştirmez, herkesin kendine has bir takım özelliği vardır.*¹²⁵

Her varlığın kendi doğasına uygun güzellikler, o varlığın gerçek anlamda güzel olmasını sağlar.

VII) Gazâlî'ye Göre Duyusal Güzellik Ruhu Yıkıntıya Sürükler mi?

Bu bağlamda şu sorular sorulabilir: Acaba duyusal güzellik insan üzerinde ne gibi bir etki bırakır? Veya duyusal güzellik, ruhu yıkıntıya veya ahlaki çöküntüye sürükler mi?

Doğrusu Gazâlî'ye göre güzellik, insanın ruhunu güzelleştirip Allah'a götürmelidir. Ancak dünyanın güzelliği ve çekiciliği insana Allah'ın varlığını unutturmamalıdır. Gazâlî'ye göre ruh güzelliği ve fiziki güzellik üzerinde bir değerlendirme yapacak olsak, sonuncunun ilkinden kaynaklandığını da görürüz.¹²⁶

“Hülasa Gazâlî'ye göre, güzelliği Allah vermiş ve onu övmüştür.¹²⁷ Azabı gerektiren kötülüğü vermiş ve onu da yermiştir. Bu, bir hükümdarın, kölelerinden birini yıkayıp temizleyip, giydirip süsledikten sonra, onu güzelliği (cemil) ve temizliği ile övmesi gibidir. Güzelliği (cemâl) veren de, kendini öven de yine kendisidir. Çünkü Allah

¹²⁰ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

¹²¹ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

¹²² Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

¹²³ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

¹²⁴ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 299.

¹²⁵ Gazâlî, *İhyâ'*, IV, s. 300.

¹²⁶ İbrahim Titus Bruckhardt, *a.g.e.*, s. 78.

¹²⁷ (İnnhû Te'âla a'ta'l-cemâle)

gerçekte kendi kendini övmektedir. Kul ise sadece, görünüşte bu övgünün bir hedefidir”¹²⁸. Asıl sanatkar Allah’tır ve O, en mükemmel sanatını insanda tezahür ettirerek, insanı överken esas kendi sanatkarlığını övmektedir.

Diğer taraftan bakıldığında, Aslında Tolstoy’un iddia ettiği gibi, “Sanatın en büyük görevi, gayesi ve imkânı, her şeyden önce bilmemiz gereken ortak insanlık değerlerimizi ve hepimizin Tanrı’dan geldiğimizi yaymaktır;”¹²⁹ ahlak da böyledir. Çünkü ahlaklı olmak, daima düzen, birlik ve doğruluğu gerektirir.¹³⁰

Böylece **güzellik**, hakikati gösterir ve karşılık olarak da hakikat güzelliği gösterir. İçinde saklı bir gerçeği olmayan hiçbir gerçek güzellik ve güzelliğin fıskarmadığı hiçbir gerçek hakikat yoktur.¹³¹

Bu bağlamda Gazzâlî’de ister batini, isterse duyusal güzellik olsun, rubu ve buna bağlı olarak da ahlaki yıkıntıya değil bu vasıtalarla alınan zevkle Allah’ın varlığına götürmelidir.

Bibliyografya

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Kahire 1313.
- Albayrak, Mevlüt “Gazalî’nin Ahlak Felsefesi ve Filozofların Etkisi” *İslami Araştırmalar*, Gazalî Özel Sayısı, XIII Ankara 2000.
- Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde Tebid ve Estetik İlişkisi*, Suffe Yay., İstanbul 1997.
- Arat, Necla, 18.yy. *İngiliz Felsefesinde Etik ve Estetik Değerler Arasındaki İlgili Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979.
- Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay, Ankara 2001.
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1987.
- _____, “İslamın Estetik Görüşü”, *Kubbealtı*, Yıl:15, Sayı: 4 (Ekim 1986).
- Ayvazoğlu, Beşir, *Geleneğin Direnişi*, Ötüken, İstanbul 2000.
- Bolay, S.Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara, 2002.
- _____, *Felsefe Ders Kitabı*, Yuva Yay., İstanbul 1997
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi’u’s-sabîh*, İstanbul 1979.
- Burckhardt, İbrahim Titus, “İslami Eğitimde Güzel Sanatların Rolü”, S. Hüseyin Nasr, *Felsefe Edebiyat ve Güzel Sanatlar* içinde (çev. Hayriye Yıldız), Akabe Yay., İstanbul 1989.
- _____, *Akılın Aynası Geleneksel Bilim ve Kutsal Sanat Üzerine Denemeler*, İnsan Yay., İst., 1994.
- Can, Yılmaz, “Estetik ve Güzellik Duygusunun Fıtriliği”, *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı: 166, Ankara, Ekim 2004.
- Doğan, M. H., *100 Soruda Estetik*, İstanbul 1975.

¹²⁸ Gazzâlî, *İhyâ’*, IV, s. 99.

¹²⁹ Irwin, *Sanat ve İnsan*, s. 69.

¹³⁰ Irwin, *a.g.e.*, s. 70.

¹³¹ İbrahim Titus Bruckhardt, *a.g.e.*, s. 81.

- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- Edman, Irwin, *Sanat ve İnsan Estetiğe Giriş* (çev. Turhan Oğuzkan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996.
- Erdem, Hüsameddin, *Din-Felsefe Münasebeti*, Konya 1997.
- _____, *Ahlâk Felsefesi*, Konya 2003.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Cevâbiru'l-Kur'an*, Dâru'l-Âfâkî'l-
cedîde, Beyrut,
1401/1981.(Terc. *Kur'andan Cevberler*, Hüseyin Suudi Erdoğan, Hisar Cilt ve Yayınevi,
İst, 1970.)
- _____, *el-Hikmetü fî Mablu'âtillabi Azze ve Celle*, Mecmû'atü'r- Resâilî'l-İmâm
Gazzâlî içinde,
Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- _____, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn I-IV*, İstanbul 1307-1321.
- _____, *Kımyâ-yı Saâdet* (çev.A.Faruk Meyan), Bedir Yay., İstanbul 1399/1979.
- _____, *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüsna*, Kahire 1324/1906.
- _____, *Mışkâtü'l-envâr*, *Mecmû'atü Resâilî'l-İmâm Gazâlî* içinde, Dâru'l-Kütübî'l-
İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1406/1986.
- _____, *Mîzânü'l-âmel* (çev. Remzi Barışık), Kılıçaslan Yay., Ankara 1970.
- _____, *Sırru'l-âlemeyn*, *Mecmû'atü Resâilî'l-İmâm Gazâlî* içinde Dâru'l-Kütübî'l-
İlmiyye, Beyrut, 1409/1988.
- Hegel, G.W.F., *Estetik I*, (çev.Taylan Altuğ-Hakkı Hünler), Payel Yay., İstanbul 1994.
- İbn Hıbbân, Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî, *Sabîbu İbn Hıbbân bi-tertibî İbn
Belbân* (thk. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1418/1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kazvînî, *es-Sünen*, Kahire 1952.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sadır,
Beyrut, ts.
- İbn Sina, *es-Şifa I: el-İlahiyyat* (nşr. G.C.Anawati, S.Zayed, S. Dünya, M.Y.Musa), Kahire
1960.
- Müslim, Ebü'l-Huseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Câmi'u's-sabîh*, Kahire
1955.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed, *es-Sünen*, Beyrut, ts.
- Platon, *Devlet* (çev. Sabahattin Eyuboğlu-M.Ali Cimcoz), İstanbul 2001.
- _____, *Ziyâfet Yolunda Aşk* (çev. Şaziye Berrin), İstanbul 1937.
- _____, *Şölen*, (çev. Erhat Eyuboğlu), Remzi Kitabevi 1958.
- Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, Dâru'l-Ma'rife Beyrut, ts.
- Sarp-Erk-Ulaş, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2002.
- Schwarz, Fernand, *Kadim Bilgelğin Yeniden Keşfi* (çev. Ayşe Meral Aslan), İnsan Yay.,
İstanbul 1997.

- Singh, David Emmanuel, "The Possibility of Having Knowledge of al-wujûd al-mahd 'sheer being'
According to Ibn "Arabi's Kitab al-Jalâl wa al-Jemâl", *Islam and Christian-Müslim Relations*, Vol. 10, No: 3, Oct., 1999.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman, *el-Câmi'u's-sağîr fî ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*, Kahire 1373/1954.
- Taylan, Necip, *İlim-Din İlişkileri-Sahaları-Sınırları*, Çağrı Yay., İstanbul 1979, s. 38.
- Timuçin, Afşar, *Estetik*, BDS Özel Dizi, 1993.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed, *es-Sünen*, İstanbul 1992
- Tunalı, İsmail, *Estetik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.
- _____, *Felsefenin Işığında Modern Resim*, İstanbul 1989.
- _____, *Greke Estetik'i*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1963.
- _____, *Sanat Ontolojisi*, Sosyal Yay., İstanbul 1984.
- _____, *Croce Estetik'ine Giriş*, İstanbul 1973.
- Uludağ, Süleyman, *İslam açısından Musiki ve Sema*, İrfan Yay., İstanbul, 1976.
- Yahyâ b. Maîn, Ebu Zekeriyâ el-Bağdâdî, *et-Târîb* (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Mekke 1399/1979.